

УДК 94:314.116-026.23(477.4-2)«1735/1775»
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-8

ПРИРІСТ НАСЕЛЕННЯ В ПАЛАНКОВОМУ МІСТІ НОВИЙ КОДАК НАПЕРЕДОДНІ ЗРУЙНУВАННЯ НОВОЇ СІЧІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СПОВІДНИХ РОЗПИСІВ)

Чирук Святослав Володимирович,
*кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Комунального підприємства «Музей історії Дніпра»
Дніпровської міської ради;
асистент кафедри туризму та економіки
підприємства
Національного технічного університету
«Дніпровська політехніка»
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110*

Метою статті є аналіз приросту населення в паланковому місті Новий Кодак напередодні зруйнування Нової Січі, його окремих складників (природного та механічного приросту), а також показників, які здійснювали на нього вплив: народжуваності, шлюбності, шлюбної структури та статеві-вікового складу населення. Основним **методом** є моделювання даних. Модель побудовано: 1) шляхом екстраполяції даних загального приросту козацької верстви на все населення міста; 2) шляхом екстраполяції на подальший період коефіцієнтів народжуваності за попередні роки, отриманих зі статеві-вікової структури населення методом компонентів (методом зсуву за статтю та віком). При цьому робиться припущення про незмінність народжуваності та незначний вплив смертності, через що народжуваність фактично дорівнює природному приросту. Під час аналізу інших показників також застосовується когортний аналіз.

Результати дослідження демонструють, що згідно з модельними даними загальну кількість населення міста Новий Кодак на момент зруйнування Запорізької Січі у 1775 році можна оцінити у 2916–4577 осіб. Частка «прихованого» від оподаткування населення становила 57 %. Природний приріст перевищував механічний і перебував приблизно на рівні 45 %, тоді як механічний – 33 %. Найбільші показники народжуваності (41 %) та сумарний коефіцієнт народжуваності (7,6) були у посполитого населення, тоді як найвища шлюбність спостерігалася серед козацтва (13 %). Найбільш популярними були шлюби із середнім віковим лагом (6–10 років). Аналіз динаміки народжуваності за попередні періоди демонструє просідання у 1739, 1745 та 1759–1760 роках. Останнє «просідання» найбільш помітне серед козацької верстви населення.

Автор доходить **висновку**, що модельні дані відповідають попереднім оцінкам кількості населення міста на момент зруйнування Запорізької Січі, що загалом верифікують достовірність моделі. Населення міста переважно збільшувалось за рахунок народжуваності, а не міграційного притоку, роль якого у зростанні населення усе ж була значною. Можна припустити, що частину приїжджих становили самотні жінки (ймовірно, молоді вдовички), які створювали конкуренцію на шлюбному ринку міста, через що не всі жінки могли знайти собі пару в період першого та другого вдівства. Це призводило до шлюбів з великою різницею у віці.

Статеві-вікова структура населення міста була нормальною та належала до прогресивного типу, але мешканці, особливо козаки, зазнали значних втрат чоловічого населення внаслідок російсько-турецької війни 1735–1739 років. Прийшло населення було переважно посполитим, тоді як козацьке населення складалося з місцевих мешканців (які мешкали в місті як мінімум з 1730-х років). Подальші перспективи дослідження пов'язані із просопографічними дослідженнями та пошуком конкретних кейсів міграції до Нового Кодака в зазначений період. Іншим напрямом можуть стати компаративні дослідження демографічних показників різних населених пунктів вольностей Війська Запорозького Низового та Гетьманщини.

Ключові слова: народжуваність, шлюбність, статеві-вікова структура населення, Запорізька Січ, козацтво, вісімнадцяте сторіччя.

TOTAL POPULATION GROWTH IN PALANKA'S TOWN NOVYI KODAK
ON THE EVE OF NOVA SICH DESTROYING
(BASED ON CONFESSION LISTS)

Chyruk Sviatoslav Volodymyrovych,
Candidate of Historical Sciences,
Deputy Director for Research
Municipal enterprise “Museum of Dnipro City History”
Dnipro City Council;
Assistant at the Department of Tourism
and Enterprise Economic
Dnipro University of Technology
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110

The purpose of the article is to analyze total population growth and its components (natural increase, migration coefficient) and other indicators influenced on it like: natality, nuptuality, marriage structure, population age and sex structure. The main **method** used in the article is data modeling. Model is based on: 1. Extrapolation of Cossack's stratum total population growth on whole population group in the town. 2. Extrapolation of birth rates from previous periods (extracted from the population age and sex structure by component method) on the father years. Model includes the assumption that natality did not changed in time and mortality level was not high. That is why birth rates were equal natural increase in the model. Cohort analysis was used for analyzing other indicators.

Research results demonstrate that Novyi Kodak total population on the moment of Zaporizhzhian Sich destroying in 1775 year could be estimate from 2916 to 4577 persons by the model data. The percent of “hidden” from taxation population was near 57 %. Natural increase was higher than migration increase. The level of the first one was near 45 % and the second one – near 33 %. Common people had the highest birth rates (41 %) and highest total birth rate (7.6), meanwhile Cossacks had highest marital indexes (13 %). Marriages with medium age lag (6–10 years) were most popular. The natality dynamic for previous periods (before 1764) demonstrates decrease in 1739, 1745, and 1759–1760 years. The last decrease (1759–1760) was the most noticeably among Cossacks.

Author makes the **conclusion** that model data correspondence with previous estimates of total population in Novyi Kodak. This fact can verify model faithfulness. The population of the town was growing mainly through birth rates and not the migration flow. Nevertheless, influence of the last one was high. There can be made hypothesis that single women (probably young widows) were one of the parts of migrants. They could made a competition in the marriage market, because of what not all of women during the period of the first and second widowhood could find a pair. This led to marriages with a large age difference.

Population age and sex structure in the town was normal and belonged to the progressive type, but inhabitants, first – Cossacks, suffered significant losses in the male population through Russian-Turkish war 1735–1739 years. Migrants arrived to the town were previously from common people, while the Cossack population consisted of local residents (lived in the city at least since the 1730s). Further researches can be connected with prosopography and case studies of some migrants to Novyi Kodak at the same period. Another direction of research can be connected with comparative studies of demographic indicators between various settlements on the territory of Zaporizhzhian Sich and Cossack Hetmanate.

Key words: natality, nuptuality, age and sex population structure, Zaporizhzhian Sich, Cossacks, eighteenth century.

1. Вступ

Питання залюдненості вольностей Запорізької Січі на пряму пов'язане з питанням про колонізацію Південної України. Спроби російської влади після зруйнування Запорізької Січі розробити концепт «Новоросії» для земель Південної України та пояснити його за допомогою подальшої російської та іноземної колонізації були націлені на легітимацію інкорпорації регіону до складу російської держави. Натомість українські дослідники неодноразово звертали увагу на залюдненість краю українським населенням у період до ліквідації Запорізької Січі, а також питому вагу українського населення у колонізації регіону протягом подальших періодів. У контексті сучасної російсько-української війни питання і досі залишається

актуальним, при цьому важливим є накопичення науково обґрунтованого фактологічного матеріалу, який може слугувати підґрунтям для ширших узагальнень.

Одним із великих адміністративних центрів періоду Нової Січі було паланкове місто Новий Кодак. Розташоване на перетині важливих торговельних шляхів (Брилів шлях, Крюківський шлях), біля популярної переправи через річку Дніпро, місто було центром найбільш заселеної паланки Запорізької Січі. Тим не менше наявні суттєві розбіжності у визначенні чисельності населення самого міста.

Історіографія. Питанням вивчення кількості народонаселення в Новому Кодакі приділяли увагу Любов Гісцова та Олег Репан. Любов

Гісцова лише навела загальні підрахунки кількості населення (як загалом, так і в розрізі суспільних станів) на основі матеріалів сповідного розпису за 1766 рік. Натомість Олег Репан порівняв інформацію за різні роки не тільки з церковних джерел, але і зі світських, залучивши матеріали Архіву Коша Нової Запорізької Січі. Автор, загалом, критично поставився до документальних свідчень, зроблених Кошем, навівши багато прикладів переховування Кошем інформації про втікачів на Січ з інших регіонів та зазначивши фінансову зацікавленість у цьому січової адміністрації, особливо стосовно посполитого населення. Критиці були піддані і церковні джерела, зокрема відомості сповідної книги Нового Кодака за 1766 рік. Так, було звернуто увагу на те, що у сповідній книзі було зафіксовано 1262 мешканці і 121 двір, а в реєстрі Коша, за яким збирали податки з посполитих, було зазначено 270 дворів (Палімпсест, 2008: 126–127). Загалом, співставивши російські переписи, зроблені після ліквідації Запорізької Січі, із документацією Коша автор дійшов висновку, що «Кіш зменшував чисельність мешканців і кількість дворів приблизно вдвічі» (Палімпсест, 2008: 130).

Слід зазначити, що питання чисельності населення напряму пов'язане із таким інтегральним показником, як його приріст, який, своєю чергою, складається з природного та механічного приростів. В. Бінкевич та В. Камеко звертали увагу на вплив механічного приросту на збільшення населення Кодацької паланки та міста Новий Кодак. На думку дослідників, збільшення чисельності мешканців паланки відбувалося саме завдяки приїжджим (Бінкевич, 2007: 40), утім джерела цих відомостей, а також період, для якого зроблений такий висновок, не наводились.

Що ж до природного приросту, то він залежить як від смертності, так і народжуваності та шлюбної поведінки, які здійснюють на нього вплив. Відповідно, ці питання краще розглядати як елементи єдиної системи, що може допомогти виявити приховані взаємозв'язки. Утім раніше цього не робилося.

Метою статті є аналіз приросту населення в паланковому місті Новий Кодак напередодні зруйнування Нової Січі, його окремих складників (природного та механічного приросту) та показників, які здійснювали на нього вплив: народжуваності, шлюбності, шлюбної структури та статевовікового складу населення.

Джерела. Для аналізу було залучено три документи, а саме сповідні розписи Старокодацької наміснії за: 1764, 1766 та 1769 роки, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України. Дослідники вже вказували на необхідність критичного ставлення до цих джерел. Укладання сповідних розписів здійснювалося під

контролем призначеного восени 1761 року старокодацьким хрестовим намісником Степана Андрієва. Утім, як зазначав Олег Репан, у випадку, коли наміснику слід було зробити ревізію населення та описати двори на вимогу Київського митрополита, Степан Андрієв звернувся по дозвіл до Кошової адміністрації, на що отримав відповідь писати «без излишества» (Палімпсест, 2008: 129–130). Схоже, що це відобразилося і на якості сповідних розписів Нового Кодака. Порівняння загальної чисельності населення, зазначеної у списках за 1764, 1766 та 1769 роки, демонструє чітку тенденцію до зниження кількості мешканців (з 1314 у 1764 р. до 805 у 1769 р.). Більше того, обрахунок індексу Віпла, який допомагає оцінити якість даних за допомогою аналізу частки людей, які «округляли» свій вік, продемонстрував незадовільний характер відомостей для сповідних розписів Нового Кодака за 1766 та 1769 роки (шляхом порівняння з типовою таблицею ООН) (див. табл. 1).

Таблиця 1
Результати обрахунків індексу Віпла для сповідних розписів Нового Кодака за 1760-ті роки

Рік	Індекс Віпла	Якість даних згідно зі стандартною таблицею
1764	77,29	Дуже точні
1766	139,56	Погані
1769	291,41	Дуже погані

Окрім того, було виявлено неповноту списку за 1766 рік, в якому, як виявилось, відсутні кілька аркушів із інформацією про 110 осіб (41 козака та 14 посполитих) по господарствах № 14-27 (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1017, спр. 9, арк. 4), що становить 9 % інформації документа.

Разом із тим аналіз кількості населення по окремих станах показав, що скорочення населення стосувалося насамперед податного населення, а саме посполитих, тоді як кількість козаків в усіх трьох документах не тільки не зменшувалась, а навіть збільшувалась.

Таким чином, на нашу думку, з-поміж усіх документів найбільшу довіру викликають відомості сповідного розпису за 1764 рік (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1016, спр. 638), що могло бути зумовлено найближчою наближеністю в часі до моменту призначення хрестового намісника на посаду (1761 р.), коли він ще не настільки перебував під впливом Кошової адміністрації. Викривлення ж інформації стосувалося перш за все посполитих, які були податним населенням, а отже, в приховуванні інформації про їхню кількість був економічний інтерес. Тоді як козацьке населення, ймовірно, фіксувалося досить повно, бо потрапляння до списків відкривало можливості для отримання жалування.

Методологія. Аналіз приросту населення Нового Кодака та його складників пропонується

робити на основі моделі, яка базується на кількох елементах. Виходячи з припущення про точність записів щодо кількості козаків у сповідних розписах і спотворення інформації стосовно посполитих, загальний приріст населення Нового Кодака пропонується обраховувати на основі різниці у кількості козацької верстви для 1764, 1766 та 1769 років та обрахунку середнього арифметичного з подальшою екстраполяцією темпів приросту на все населення загалом. Для періоду 1770–1775 років пропонується застосовувати темпи 1769 року.

На основі інформації про вікову структуру населення можна отримати приблизне уявлення (без впливу смертності) про кількість народжених у попередні періоди. Володіючи інформацією про кількість населення та даними народжуваності, шляхом використання методу зсуву за статтю та віком можна отримати дані про ймовірну кількість населення у попередні періоди та обчислити загальні показники народжуваності. Обрахувавши середній показник для попередніх десяти років, можна використати його в моделі для подальших років (1764–1775) визначення кількості людей, які могли з'явитися внаслідок природного приросту. Різниця між загальним і природним приростом є механічним приростом, тобто збільшенням населення за рахунок міграцій.

При цьому модель можна уточнити за рахунок уточнення кількості населення (спробувавши визначити частку «прихованого» населення). Дані про статевовіковий склад населення та народжуваність потрібні для створення моделі. Інформація ж про шлюбність, шлюбну структуру, віковий

лаг між шлюбними партнерами та ін. може бути використана для з'ясування соціально-демографічного контексту.

2. Склад населення

Населення Нового Кодака, як і інших козацьких поселень, складалося із трьох станів: духовенства, військових (козаки) та посполитих (селяни). Утім пропорції співвідношення цих станів мало свої особливості. Якщо довіритися джерелам, то в Новому Кодаку вона була такою: духовенство (4,4 %), козацтво (8,8 %), поспільство (86,8 %). Схожі тенденції, а саме домінування чисельності посполитих, хоча й у меншій кількості, спостерігаємо також у розташованій з протилежного боку переправи через Дніпро Кам'янці Старожитній (поспільство – 64,6 %, козацтво – 28,1 %, духовенство – 7,4 %). Домінування посполитих спостерігалося і в інших запорозьких поселеннях (див. рис. 1). Тоді як у поселеннях Гетьманщини, у чому можемо переконатися на прикладі Пирятинської протопопії, ситуація була відмінною. Домінуючою верствою населення тут було козацтво (посполиті – 42,6 %, козацтво – 47,1 %, духовенство разом із дворовими – 7,8 %) (Волошин, 2023: 167).

Утім, на нашу думку, сліпо покладатися на джерельні відомості по Новому Кодаку не можна, а особливо щодо чисельності посполитих, яка могла бути суттєво заниженою (за нашим припущенням на 57 %, що буде пояснено нижче). У такому разі козацтво й духовенство Нового Кодака взагалі тонуло в морі поспільства (частка посполитих у місті мала

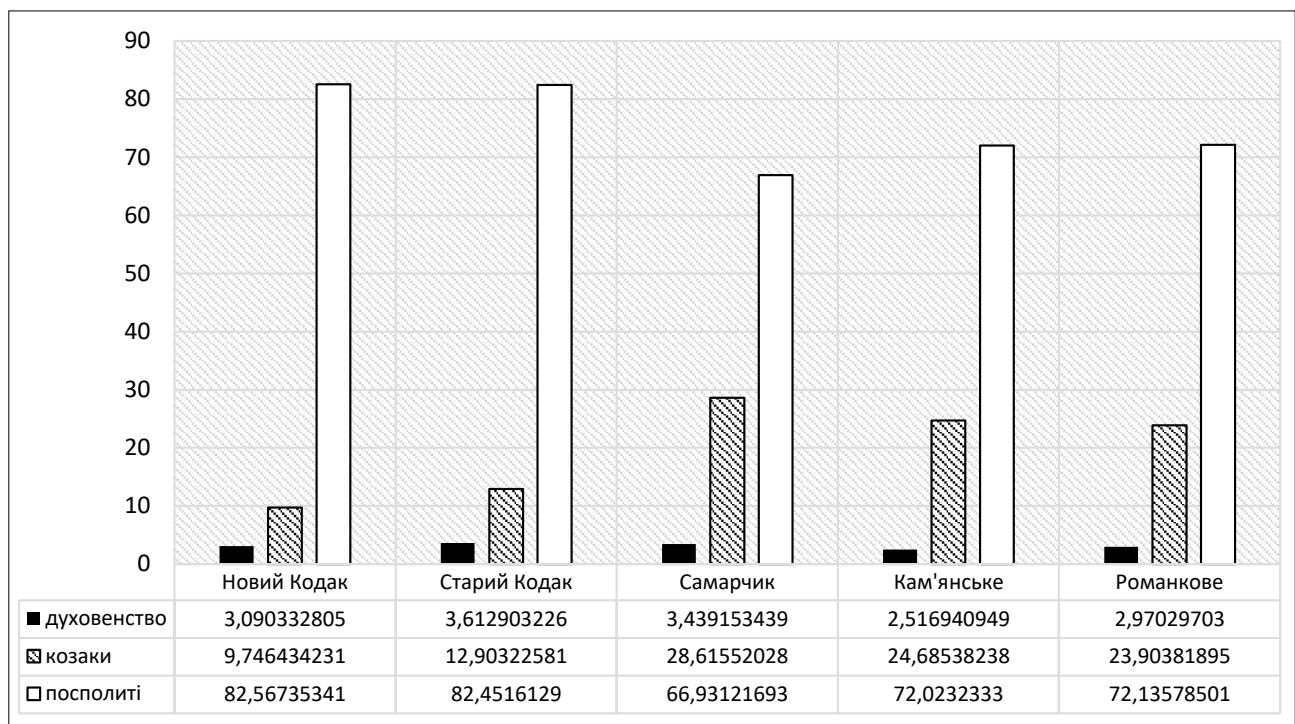

Рис. 1. Співвідношення станів у козацьких населених пунктах, 1760-ті роки

становити 91 %, козаків – 6 %, духовенства – 3 %), що займалося економічною діяльністю (торгівля, ремесла) та забезпечувало становище козаків.

Співвідношення статей зазвичай визначається за допомогою коефіцієнта маскулінізації, який обчислюється як відношення кількості чоловіків до кількості жінок помножене на 100. Як видно з таблиці (див. табл. 2), співвідношення статей у Новому Кодаку було нормальним, що передбачало незначне переважання чоловіків (коефіцієнт маскулінізації 105).

Таблиця 2

Коефіцієнт маскулінізації. Новий Кодак. 1764 рік

Стан	Коефіцієнт маскулінізації	Кількість чоловіків	Кількість жінок
Духовенство	142	34	24
Козаки	80	51	64
Посполиті	106	588	553
разом	105	673	641

Утім існувала дивна ситуація серед козацтва, де простежується переважання жінок (коефіцієнт маскулінізації 80). У сусідній Кам'янці Старожитній у середовищі козаків цього не спостерігалось (коефіцієнт маскулінізації 110). В індустріальні часи такий недооблік часто спостерігався у зв'язку із виходом чоловічого населення на роботи до інших міст. Тобто теоретично це може бути пов'язано із військовими виправами, але це лише припущення.

У документах також фіксувалися такі соціальні категорії, як «дворові» та «служителі». Служителі

були у чотирьох козацьких родинах (родини отамана козацького Семена Бардадима, Кирила Голобородька, Івана Полтавця та Максима Журби) і в п'яти родинах посполитих (у родині отамана посполитого Семена Погорілого, Якіма Швеця, Харка Дубини, Грицька Мірошника та Савви Ткача) (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1016, спр. 638). Загалом у поселенні нараховувалось 33 служителі, що становило близько 2,5 % населення.

Дворові були більш поширеними. Їхня загальна чисельність становила 582 особи (44 % населення). У духовенства знаходимо їх у трьох родинах (намісника ієрея Степана Андрієва, попа Василя Олексійова та попа Артемія Іванова), у козацтва – в шести родинах (отамана козацького Семена Бардадима, Грицька Полового, Петра Назоленка, Хоми Чорного, Максима Журби, Дениса Тарана), а в посполитих – у 82 родинах (родини №: 20–24, 27–37, 42–65, 67–70, 72–73, 76, 78–82, 85–90, 92–93, 95, 97–114, 117–119). Цікаво, що в Кам'янці Старожитній дворові фіксувалися тільки в родинах духовенства, служителі – серед духовенства та козацтва, тоді як у родинах посполитих ці категорії не представлені (Чирук, 2023: 48). З цього можна зробити обережне припущення, що в Новому Кодаку посполите населення було більш заможним, аніж у Кам'янці Старожитній.

Серед служителів було зафіксовано 21 чоловіка і 12 жінок, здебільшого неодружених та незаміжніх, вік яких був меншим 30 років (див. рис. 2). Причому цікаво, що більшість служителів-дівчат були

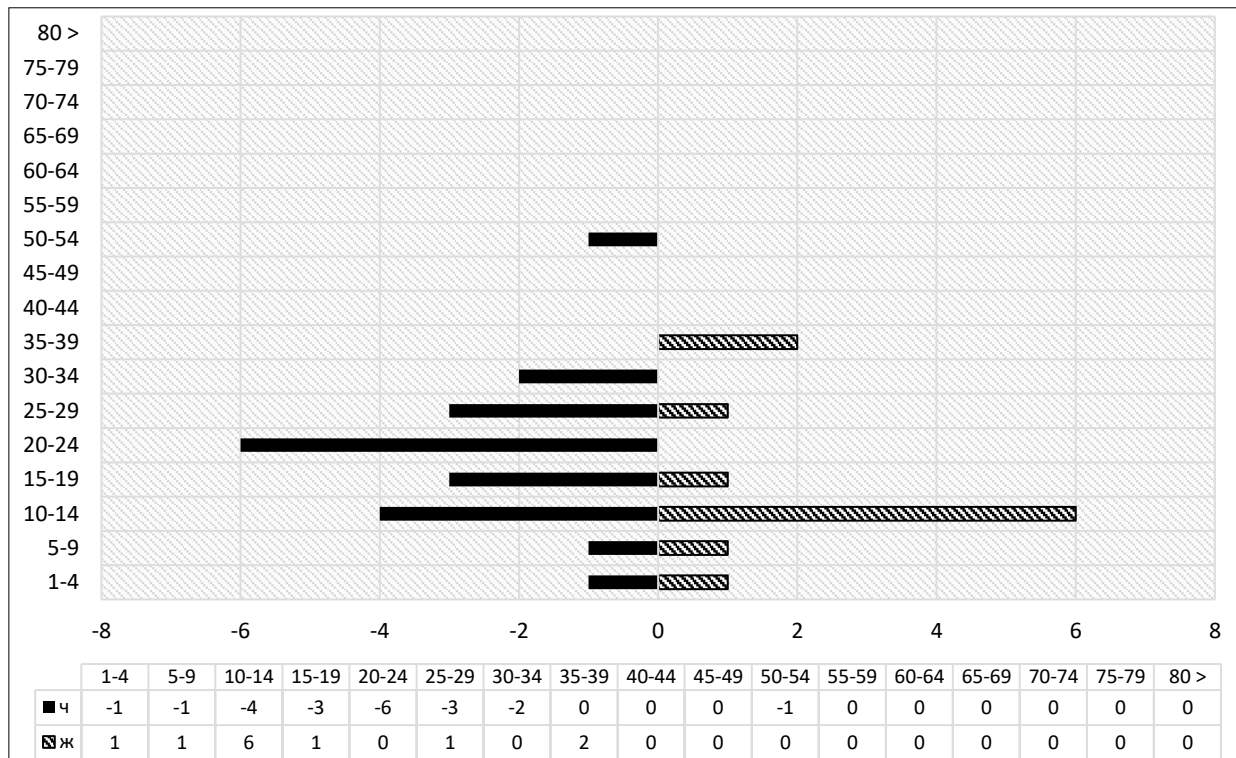

Рис. 2. Статеві-вікова структура служителів у м. Новий Кодак, 1764 р.

віком 10–14 років, а більшість служителів-хлопців – 20–24 роки, що може опосередковано свідчити і про шлюбний вік (служителі часто були тимчасовою категорією, до моменту укладання сім’ї). Це дещо суперечить твердженням В. Голобуцького про те, що поняття «служитель», «наймит» і «молодик» застосовувались на Січі як синоніми. Причому «молодик» – це «зовсім не молода за віком або за часом вступу до козацтва людина <...>. Молодик – це поняття, яке відбиває певний соціальний або майновий стан людини» (Голобуцький, 1961: 199). Виходячи зі статеві-вікової структури служителів, можна дійти висновку, що ці поняття стали синонімічними саме через вік більшості служителів. Схоже на те, що «служителі» на Січі були

звичайними Life-cycle servants (тобто тимчасово прислужували перед вступом у шлюб). Принаймні така ситуація спостерігалася у XVIII сторіччі у сусідній Гетьманщині (Безсмертна, 2021: 50–57).

У двох випадках служителями виступали удови з дітьми. Цікаво, що в Кам’янці Старожитній серед служителів не було помітно статевого дисбалансу (Чирук, 2023: 48).

Загалом, статеві-вікова структура населення Нового Кодака (див. рис. 3) належала до прогресивного типу (багато дітей, мало людей похилого віку). Цікавою є і та обставина, що, попри те, що у сповідних розписах зазвичай не було прийнято зазначати дітей до 2-х років, у сповідному розписі Нового Кодака за 1764 рік вони все ж присутні.

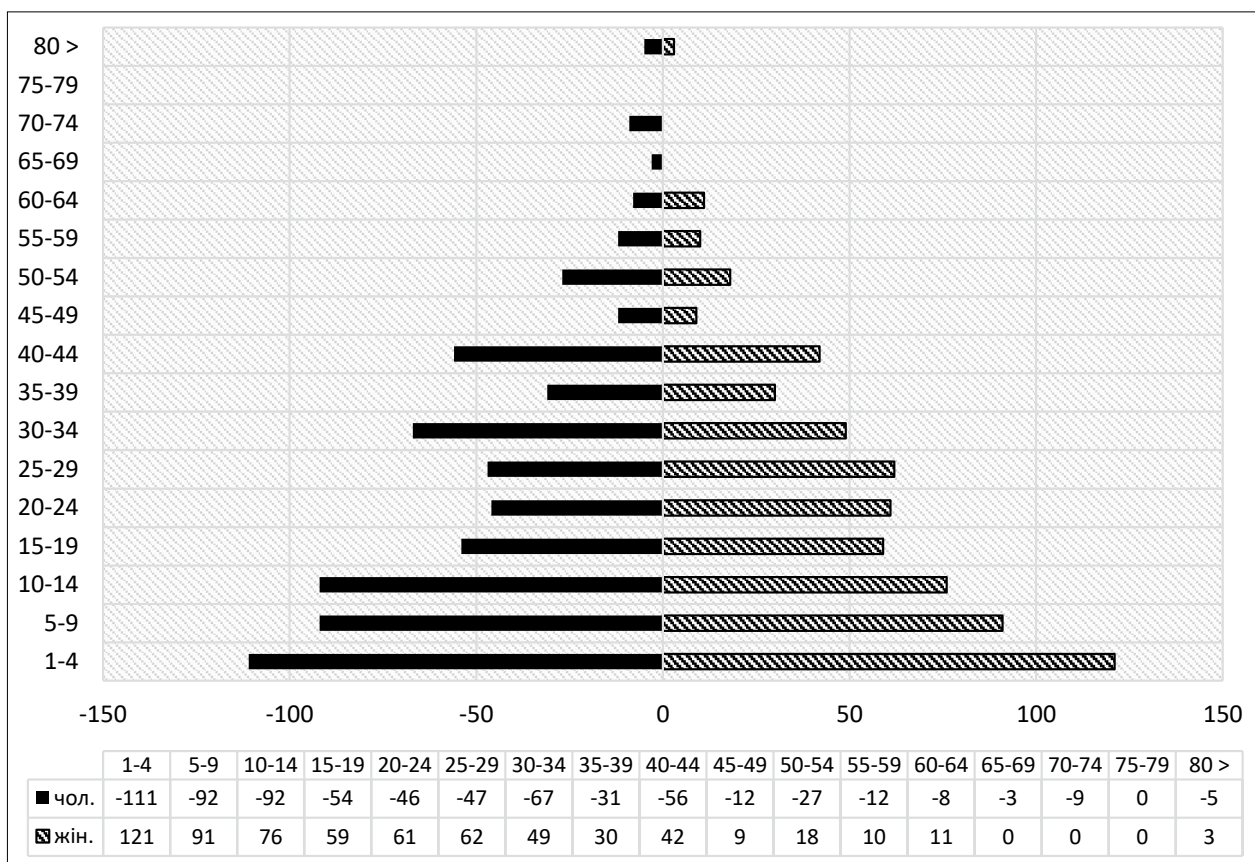

Рис. 3. Статеві-вікова структура населення у м. Новий Кодак, 1764 р.

Якщо аналізувати населення по окремих станах, то штучна нестача чоловіків віком від 15 до 29 років є очевидною, що особливо помітно серед козацтва (хоча тенденція простежується і серед посполитих, але відсутня серед духовенства) (див. рис. 4). Когортний аналіз вказує на те, що пік проблеми припадав на 1735–1739 роки, що збігається з роками російсько-турецької війни 1735–1739 років, яка, найімовірніше, і була основним коренем проблеми. Насамперед не вистачає чоловіків, які мали б

народитися протягом цього періоду. Ситуація більш-менш нормалізується лише за двадцять років, коли на шлюбний ринок виходять представники іншого покоління. Про високу смертність серед козаків Гетьманщини у часи російсько-турецької війни 1735–1739 років писав, наприклад, Олег Репан (Репан, 2009: 49–51).

3. Шлюби та шлюбна структура

Свої особливості в Новому Кодаку мала і шлюбна структура населення. В період до

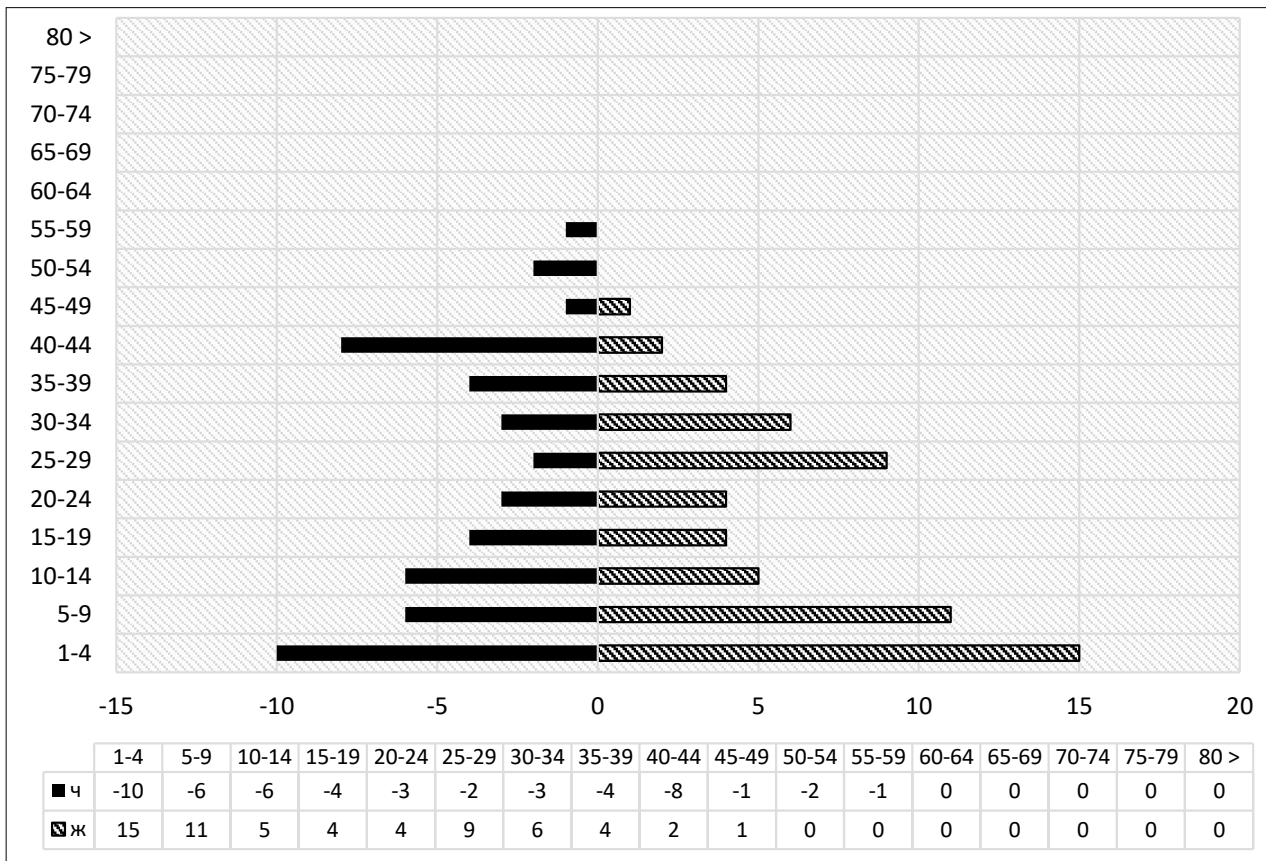

Рис. 4. Статеві-вікова структура козацтва у м. Новий Кодак, 1764 р.

демографічного переходу (в Європі почався з другої пол. XIX ст.) у віці 40–44 і > років зазвичай наставав так званий «період першого вдівства». Виходячи зі шлюбної структури, це явище мало місце і в Новому Кодакі (фіксується завдяки різкому стрибку частки одружених/неодружених, зокрема, у статевому співвідношенні). Статевий дисбаланс може бути різним, але зазвичай спочатку має місце смертність як серед чоловіків, так і серед жінок. Шлюбна структура тимчасово відновлюється, а вже потім на шлюбному ринку спостерігається дефіцит чоловіків, що призводить до того, що частина жінок не може знайти собі пару для повторного шлюбу, тоді як всі чоловіки є одруженими. В Новому ж Кодакі у віці першого вдівства одразу спостерігався значний дефіцит чоловіків на шлюбному ринку, а значна частка жінок (66 %) не могла знайти собі пару (див. рис. 5). Утім з огляду на статеві-вікову структуру населення цього не мало б бути. Частка чоловіків віком 45–49 та 50–54 роки була не тільки не меншою за частку жінок, але навіть трохи її перевищувала (див. рис. 3).

Є два пояснення такої ситуації, які поєднані між собою. По-перше, помітно, що чоловіки у цьому віці були схильні віддавати перевагу значно молодшим партнеркам (мали місце шлюби із віковим

лагом 25–30 років), причому для чоловіків віком понад 45 років шлюби з великим розривом у віці (11 і > років) становили більшість (62 %) (див. табл. 3). По-друге, оскільки це не призводило до викривлення шлюбної структури в молодших вікових групах, можна припустити, що на шлюбному ринку була певна кількість прийшлих жінок, які приїхали до міста у пошуках потенційно вигідної партії (старші чоловіки зазвичай встигали накопичити певні статки) або потребували шлюбу для покращення свого становища. На це опосередковано вказує і те, що частка вдів у місті і справді була доволі високою – 7 %, тоді як у сусідній Кам'янці Старожитній – лише 2 % (Чирук, 2023: 46–55). Симптоматично також і те, що в Кам'янці Старожитній у віці першого вдівства спочатку не вистачає саме жінок, а не чоловіків.

Слід відзначити, що для Нового Кодака були загалом притаманні шлюби із середнім віковим лагом (6–10 років) (див. табл. 3), тоді як у Кам'янці Старожитній (Чирук, 2023: 50), а також з огляду на соціологію шлюбу, зазвичай домінують шлюби, в яких чоловік старший за дружину на 1–5 років. Старшим партнером у паланковому місті завжди був чоловік, і тільки серед посполитих мав місце одиничний випадок, коли чоловік і дружина були однолітками.

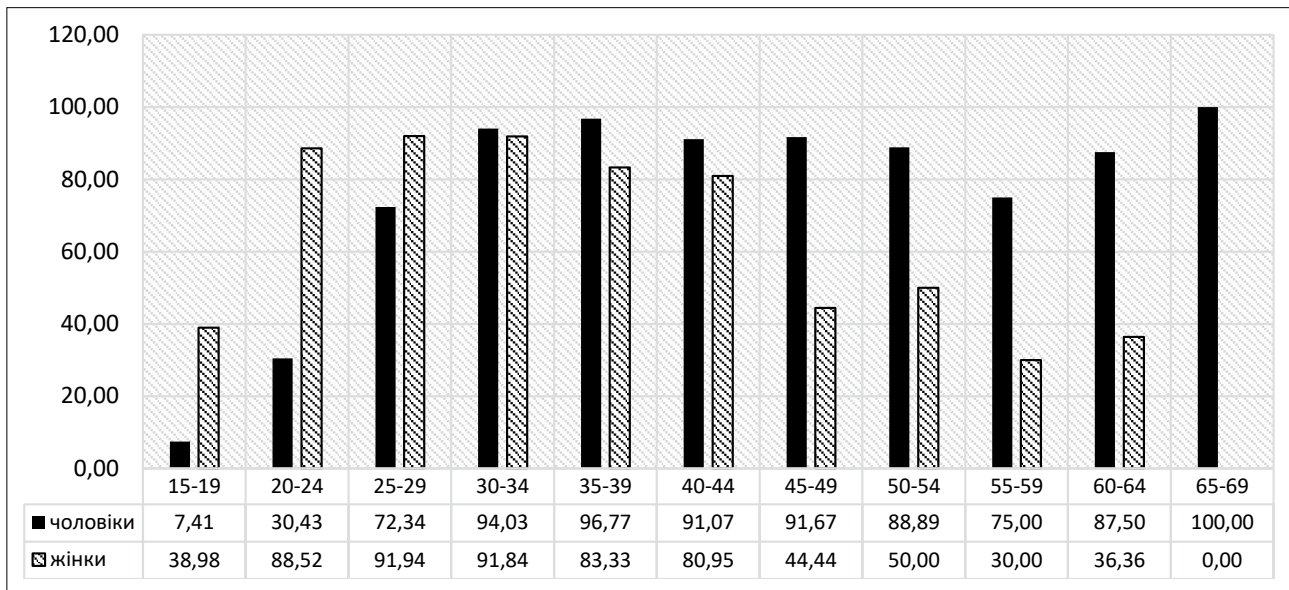

Рис. 5. Шлюбна структура населення (одружені і заміжні) у м. Новий Кодак, 1764 р., %

Таблиця 3

Віковий лаг між шлюбними партнерами

Стан	0	1–5	6–10	11 і >
Духовенство	0	1	5	2
Козаки	0	6	8	6
Посполиті	1	68	109	53
разом	1	75	122	61

Таблиця 4

Середній вік укладання шлюбів

Стан	чоловіки	жінки
Духовенство	35	25,33
Козаки	25,83	27,25
Посполиті	24,11	18,86
разом	25,81	23,99

Середній вік укладання шлюбів був досить високим і становив 26 років для чоловіків та 24 роки для жінок (див. табл. 4), хоча мали місце і випадки заміжжя і в 15–16 років (виключно серед посполитих) (ЦДІАУК. Ф. 127, оп. 1016, спр. 638). Пізніше за всіх одружувались чоловіки з духовенства (35 років), а раніше за всіх – жінки з посполитих (19 років) (див. табл. 4). Цікаво, що, як і в Кам'янці Старожитній, серед жінок різних станів найпізніше виходили заміж жінки з козацтва (27 років) (Чирук, 2023: 50).

4. Динаміка народжуваності

За допомогою модельних даних, використовуючи метод зсуву за статтю та віком, вдалося відтворити приблизні показники народжуваності та шлюбності за більш ранні періоди (див. рис. 6 та рис. 7). Ці дані, звісно, є децю умовними, оскільки ігнорують вплив смертності (ми не знаємо коли і яка кількість дітей у родині померла), а час укладання шлюбу обчислений як різниця між роком внесення записів (1764) та віком старшої дитини + 1 рік (що також не завжди відповідає дійсності). Тим не менше бодай

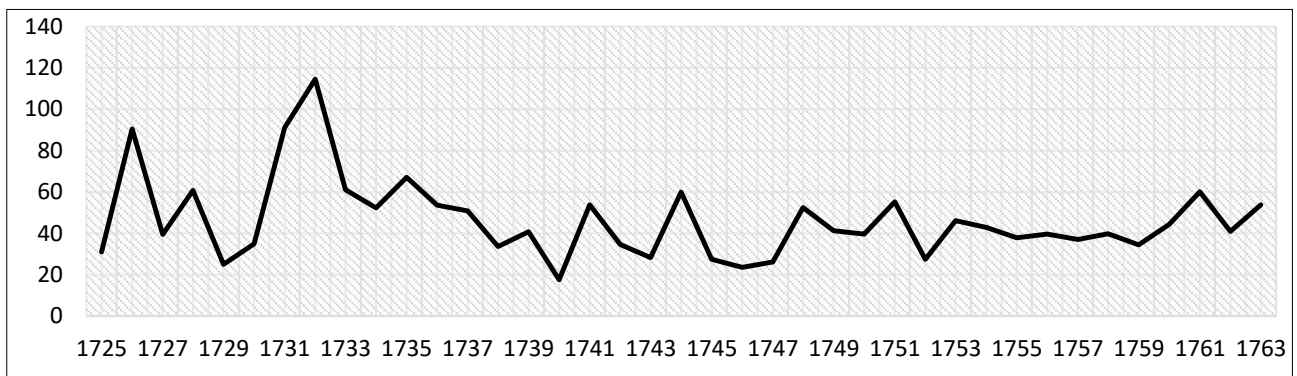

Рис. 6. Динаміка загальних коефіцієнтів народжуваності, Новий Кодак, 1764 р., %

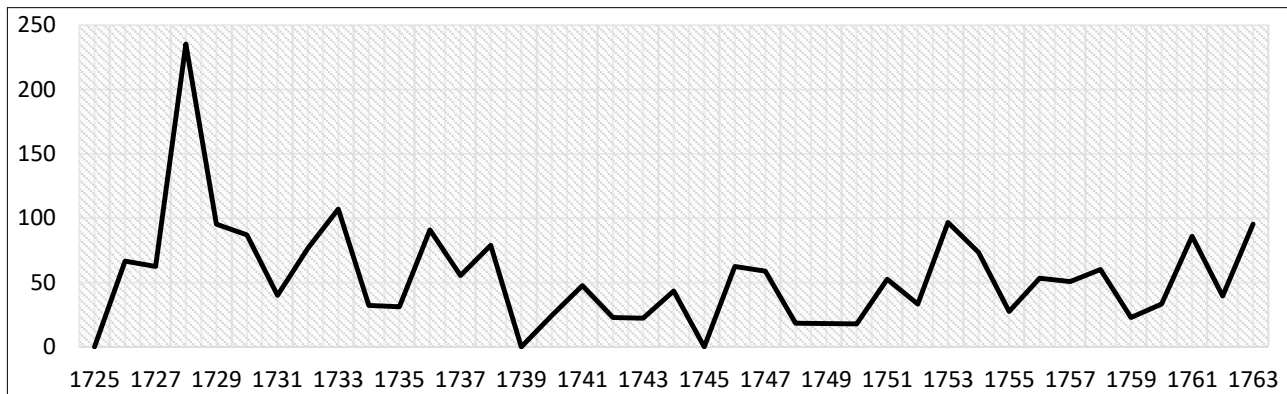

Рис. 7. Динаміка загальних коефіцієнтів народжуваності козацького населення м. Новий Кодак, 1764 р., %

у приблизному варіанті ми маємо змогу обрахувати загальні коефіцієнти народжуваності для 39 років, які передували часу створення документа (кількість років, за які робився аналіз було обмежено, оскільки в подальших даних присутні лакуни, а модельні дані з часовою відстанню накопичують більше помилок).

Динаміка народжуваності демонструє зниження коефіцієнтів народжуваності у 1739 році (див. рис. 6). Це властиво для всіх соціальних груп, навіть для духовенства, але найбільше стосувалося козацтва (падіння до нульового рівня в 1739) (див. рис. 7). Така ж саме тенденція спостерігалася і в Кам'янці Старожитній, хоча народжуваність і не опускалась до нульової відмітки (Чирук, 2023: 52). Це було найбільше зниження народжуваності за весь досліджуваний період. Найімовірнішою причиною були негативні наслідки російсько-турецької війни 1735–1739 років. Симптоматично, що найнижчої точки було досягнуто під кінець війни, що може свідчити про виснаження ресурсів.

Суттєве просідання народжуваності мало місце з 1745 по 1747 роки, утім пояснення цьому явищу знайти не вдалось. Ще одне зменшення народжуваності у 1759–1760 рр. мало місце серед козаків, але не спостерігалось серед посполитих. Таке ж просідання мало місце й у Кам'янці Старожитній. За часом це збігається з епідемією чуми на запорозьких землях (Андрєєва, 1999: 146). Відсутність зниження народжуваності серед посполитих у Новому Кодакі можна пояснити великою часткою прийшлого населення саме серед цієї соціальної категорії, зокрема, й такого, яке прийшло після епідемії, що могло «розмити» дані. Водночас козацтво було представлене давно осілими на цій місцевості людьми, тому демографічні наслідки епідемії й помітні для цієї соціальної категорії.

Загалом, найвищі показники народжуваності та шлюбності спостерігалися серед козацтва (див. табл. 5). Великою мірою це були компенсаторні явища, спричинені вищим віком укладання шлюбів, зумовленим соціальними обставинами.

Таблиця 5
Середні показники народжуваності та шлюбності у м. Новий Кодак, 1740–1763 рр., %

Стан	1740–1763 рр.	
	народжуваність	шлюбність
Духовенство	22,71885	н/д
Козаки	44,21313	13,3375066
Посполиті	40,97478	10,8943414
разом	40,19983	10,6365195

Тим не менше у випадку Нового Кодака це не допомагало зрівнятися з показниками сумарного коефіцієнта народжуваності, який спостерігався у середовищі посполитих (загальна кількість дітей, яких могла народити одна жінка впродовж життя) (див. табл. 6).

Таблиця 6
Сумарні коефіцієнти народжуваності, м. Новий Кодак, 1764 р.

Стан	Сумарний коефіцієнт народжуваності
Духовенство	0,63
Козаки	7,35
Посполиті	7,63
разом	9,67

Обрахунок коефіцієнтів народжуваності за попередні періоди також дає змогу визначити частку природного приросту, що у поєднанні з даними про загальну кількість населення робить можливим хоча б приблизно підрахувати кількість приїжджих (механічний рух).

5. Загальна чисельність населення

Загальна кількість населення Нового Кодака є одним із найпроблемніших і найбільш дискусійних питань у демографічній історії цього поселення. Достеменно відомо, що до козацьких вольностей, зокрема до міста Новий Кодак, відбувався рух населення, насамперед з Гетьманщини (Голобуцький, 1961: 108–134). Для того, аби не

видавати цих людей, а продовжувати самостійно отримувати з них податі, Кіш дотримувався тактики уникнення їх фіксації в будь-яких документах (Голобуцький, 1961: 108–134; Палімпсест, 2008: 120–136). Та, на наш погляд, це не означає абсолютної хибності всіх відомостей, внесених до документальних джерел. Загальна кількість мешканців Нового Кодака, зафіксована у сповідних розписах, змушує сумніватися в достовірності записів, оскільки, якщо вірити документам, кількість мешканців міста у 1760-х роках неухильно зменшувалась (за п'ять років приблизно на 500 осіб) (див. табл. 7). При цьому не маємо відомостей про якусь епідемію чи інші причини смертності чи масового відтоку населення. Утім, якщо аналізувати дані по станах окремо, ми побачимо, що скорочення стосувалось поспільства, тоді як кількість козацтва, навпаки, поступово збільшувалась.

Таблиця 7

**Кількість населення м. Новий Кодак
за сповідними розписами**

	1764	1766	1769
Духовенство	58	39	98
Козаки	115	123	133
Посполиті	1141	1042	574
Всього	1314	1204	805

З огляду на те, що податним населенням було саме поспільство, це створювало передумови для приховування розміру саме цього соціального стану, тоді як козацтво обліковувалось набагато краще. Виходячи із припущення, що інформація по козацькій верстві містила правдиві відомості, можна спробувати використати їх для визначення темпів приросту населення, після чого спробувати екстраполювати їх на населення міста загалом.

Для цього віднімемо від чисельності козаків на 1766 рік (123) їхню кількість на 1764 рік (115) та поділимо на середнє арифметичне загальної чисельності козаків за ці роки, а результат помножимо на 1000. Отримуємо 67 %, що є середнім показником загального приросту за ці роки. Таку ж саме процедуру повторюємо для 1766 та 1769 років та отримуємо 78 % для цих років.

На основі отриманих даних спробуємо побудувати модель, визначивши, яка кількість населення входила до одного проміле для кожного року (умовно назвемо її «помірною»). Оскільки кількість населення зростала, то збільшувалась і кількість осіб в одному промілі і, як наслідок, збільшувалась кількість населення, яку продукував той самий рівень приросту.

Якщо порівняти модельні дані щодо кількості населення за 1769 рік (1856) із тими, що зазначені в документі (805), отримуємо різницю 1051. Це ймовірна кількість осіб, яких укладачі документа

«приховали». Тобто більше половини загальної чисельності населення (57 %).

З огляду на цю інформацію і можливість того, що загальна кількість населення на момент укладання документа також могла бути неточною, спробуємо уточнити нашу модель, припустивши, що частка «прихованого» населення для 1764 року була такою ж самою, як і для 1766 року (умовно назвемо цю модель «максималістською»). Це становить $1314/100 \cdot 57 = 749$ осіб. Відповідно, загальна кількість населення Нового Кодака у 1764 році могла становити $1314 + 749 = 2063$ особи, а для 1775 року – 4577 осіб.

З огляду на те, що нам вдалось реконструювати коефіцієнт народжуваності за попередні періоди, спробуємо на основі модельних даних визначити коефіцієнт природного приросту і, враховуючи те, що отриманий нами загальний коефіцієнт приросту включає природний та механічний приріст, виявити, скільки прийшлого населення осідало в місті.

Для цього розрахуємо середньоарифметичне коефіцієнтів народжуваності за попередні 10 років (45,2 %) та припустимо, що це показник був незмінним впродовж наступних років (до 1775 р.). Додамо ці дані у модель (як з вихідною кількістю населення 1314 осіб, так і 2063 особи, які назвемо відповідно «помірною моделлю» та «максималістською моделлю») (див. табл. 8).

Очевидним є те, що показники механічного приросту для Нового Кодака були меншими за природний приріст для 1764–1766 років практично вдвічі, а для пізнішого періоду – майже на третину, але це високий показник, а отже, мігранти були вагомим джерелом збільшення населення паланкового міста.

Результати демонструють, що чисельність населення Нового Кодака на момент зруйнування Запорізької Січі у 1775 році перебувало на рівні 2916 – 4577 осіб (або, грубо кажучи, від трьох до чотирьох з половиною тисяч осіб). Частка «прихованого» від оподаткування населення становила 57 %. Загальний приріст населення становив у різні роки від 67 до 78 %. Природний приріст перевищував механічний і перебував приблизно на рівні 45 %, тоді як механічний – 33 %. За максималістською моделлю кількість прибулих не перевищувала 150 осіб на рік. Найбільші показники народжуваності (41 %) та сумарний коефіцієнт народжуваності (7,6) були у посполитого населення. Серед них же спостерігався і найнижчий вік укладання шлюбів (24 роки у чоловіків і 19 років у жінок). Найвища шлюбність спостерігалася серед козацтва (13 %). Для Нового Кодака були притаманні шлюби із середнім віковим лагом (6–10 років). Аналіз динаміки народжуваності за попередні періоди демонструє просідання у 1739, 1745 та 1759–1760 роках.

Результати змодельованих демографічних показників м. Новий Кодак, 1764–1775 рр.

Помірна модель									Максималістська модель							
рік	чисельність населення	людей в 1 проміле	приріст	на яку кількість зросло	природний приріст, ‰	кількість народжених	механічний приріст	кількість прибулих	чисельність населення	людей в 1 проміле	приріст	на яку кількість зросло	природний приріст, ‰	кількість народжених	механічний приріст	кількість прибулих
1764	1314	1,31	67	88,34	45,2	59,39	22,03	29	2063	2,06	67	138,7	45,2	93,3	22,03	45
1765	1402	1,40	67	94,27	45,2	63,39	22,03	31	2202	2,20	67	148	45,2	99,5	22,03	49
1766	1497	1,50	67	100,61	45,2	67,65	22,03	33	2350	2,35	67	158	45,2	106,2	22,03	52
1767	1597	1,60	78	124,78	45,2	72,19	32,93	53	2508	2,51	78	195,9	45,2	113,4	32,93	83
1768	1722	1,72	78	134,53	45,2	77,83	32,93	57	2704	2,70	78	211,2	45,2	122,2	32,93	89
1769	1857	1,86	78	145,04	45,2	83,92	32,93	61	2915	2,91	78	227,7	45,2	131,8	32,93	96
1770	2002	2,00	78	156,37	45,2	90,47	32,93	66	3143	3,14	78	245,5	45,2	142	32,93	104
1771	2158	2,16	78	168,59	45,2	97,54	32,93	71	3388	3,39	78	264,7	45,2	153,1	32,93	112
1772	2327	2,33	78	181,76	45,2	105,16	32,93	77	3653	3,65	78	285,4	45,2	165,1	32,93	120
1773	2508	2,51	78	195,96	45,2	113,38	32,93	83	3938	3,94	78	307,7	45,2	178	32,93	130
1774	2704	2,70	78	211,27	45,2	122,23	32,93	89	4246	4,25	78	331,7	45,2	191,9	32,93	140
1775	2916	2,92	78	227,78	45,2	131,78	32,93	96	4577	4,58	78	357,6	45,2	206,9	32,93	151

Останнє «просідання» найбільш помітне серед козацької верстви населення.

Служителі були не надто поширеними і траплялися в кількох заможних козацьких родинах та родинах посполитих. Переважно це були молоді дівчата й хлопці, які ще не досягли шлюбного віку. Більш поширеними були дворові (підсусідки), які траплялися серед усіх верств населення.

6. Висновки

Частка «прихованого» від оподаткування населення (57 %), виявлена за допомогою моделі, збігається із часткою «прихованих» дворів у Новому Кодакі (55 %), які були виявлені Олегом Репаном шляхом співставлення матеріалів сповідного розпису 1766 року з податковим реєстром Коша за 1768 рік (Палімпсест, 2008: 126–127), а отже, і суголосне його ж твердженню про те, що Кіш «зменшував чисельність мешканців і кількість дворів приблизно вдвічі» (Палімпсест, 2008: 130). Це верифікує й інші показники моделі. Сама модель побудована на чітко оговорених припущеннях і, на наш погляд, відображає загальні тенденції демографічного розвитку Нового Кодака наприкінці існування Нової Січі (1760-ті – 1775 рр.) за виключенням смертності, яка не аналізувалася.

З модельних даних випливає, що населення Нового Кодака переважно збільшувалося за

рахунок народжуваності, а не міграційного приросту, роль якого у зростанні населення усе ж була значною (дві третини народжуваності). Можна припустити, що частину приїжджих становили самотні жінки (ймовірно, молоді вдовички), які створювали конкуренцію на шлюбному ринку міста, через що не всі жінки могли знайти собі пару в період першого та другого вдівства (66 % вдів залишалися без пари). Це призводило до шлюбів з великою різницею у віці (понад 10 років).

Статеві-вікова структура населення міста була нормальною та належала до прогресивного типу, але мешканці, особливо козаки, зазнали значних втрат чоловічого населення внаслідок російсько-турецької війни 1735–1739 років. Прийшло населення було переважно посполитим, тоді як козацьке населення складалося з місцевих мешканців (які мешкали в місті як мінімум з 1730-х років).

Серед подальших перспектив можна виділити просопографічні дослідження на основі списків населення, які можуть допомогти визначити обставини міграцій до Нового Кодака на прикладі конкретних кейсів. Ще одним можливим напрямом подальших студій можуть стати компаративні дослідження, в яких будуть порівнюватись демографічні показники Нового Кодака з іншими населеними пунктами Запорізької Січі та Гетьманщини.

Література:

1. Андреева С. Організація боротьби з чумою на запорозько-татарському прикордонні за часів Нової Січі. Південна Україна XVIII–XIX століття. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. 1999. № 4 (5). С. 143–151.
2. Безсмертна Ю.С. «Служителі» й «робітники» в полкових містах Гетьманщини 60-х–70-х рр. XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2021. 226 с.
3. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний виміри). Львів : Укр. катол. ун-т, 2023. 420 с.
4. Гісцова Л. Сповідна книга Старокодацької Запорозької хрестової намістії 1766 року як джерело до вивчення історії поселень вольностей військових. *Січеславський альманах*. 2006. № 2. С. 20–27.
5. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734–1775. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1961, 416 с.
6. Еволюція складу населення Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. в описово-статистичних джерелах : збірник документів / упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів : ЛНУ імені Івана Франка; Запоріжжя : АА Тандем, 2023, 584 с.
7. Камеко В., Бінкевич В. Городок запорозьких козаків Новий Кодак: краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпоріжжя. Дніпропетровськ : Пороги, 2007, 171 с.
8. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська. Київ : Укр. пропілеї, 2008, 269 с.
9. Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735–1739 років. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009, 195 с.
10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127, оп. 1017, спр. 9, арк. 1–23 зв. (1766 р.).
11. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 127, оп. 1016, спр. 638, арк. 81–110 зв. (1764 р.).
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 990, оп. 1, спр. 733–734, арк. 56–74 зв. (1769 р.).
13. Чирук С. Демографічна ситуація в Кам'янці Старожитній у XVIII ст. *Історія Дніпровського Надпоріжжя* : матеріали доп. XIII Дніпропетр. облас. історико-краєзнав. конф., м. Дніпро, 27–28 жовт. 2023 р. Дніпро, 2023. С. 47–55. URL: [https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19 \(1\).pdf](https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19%20(1).pdf) (дата звернення: 08.02.2024).

References:

1. Andriieva, S. (1999). Orhanizatsiia borotby z chumoiu na zaporozko-tatarskomu prykordonni za chasiv Novoi Sichi. Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia [Organizing of overcoming the plague on zaporizhzhian-tatarian border during Nova Sich times]. *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*. № 4 (5). S. 143–151.
2. Bezsmertna, Yu.S. (2021). “Sluzhyteli” y “rabotniki” v polkovykh mistakh Hetmanshchyny 60-kh–70-kh rr. 18th st. [“Servants” and “workers” in Hetmanshyna’s regiment’s cities in 60–70th years of 18th cen.]: dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.01. Zaporizhzhia, 226 s.
3. Voloshyn, Yu.V. (2023). Parafialna spilnota. Pyriatynska protopopiia druhoi polovyny XVIII st. (sotsialno-istorychnyi ta istoryko-demohrafichnyi vymiry): monohrafiia [Parish community. Pyriatyn protopopia in the second half of XVIII cen. (socio-historical and historical-demography measurements)]. Lviv: Vyd-vo Ukr. katol. un-tu, 420 s.
4. Histsova, L. (2006). Spovidna knyha Starokodatskoi Zaporozkoi khrestovoi namistii 1766 roku yak dzherelo do vyvchennia istorii poselen volnostei viiskovykh [Confession book of Saryi Kodak Crist viceroyalty 1766 year as a source for studying history of settlements of Military Freedoms]. *Sicheslavskiy almanakh*. № 2. S. 20–27.
5. Holobutskiy, V.O. (1961). Zaporizka Sich v ostanni chasy svoho isnuvannia 1734–1775 [Zaporizhzhian Sich during the last times of its existing 1734–1775]. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR, 416 s.
6. Evoliutsiia skladu naseleння Pivdennoi Ukrainy ostannoї chverti 18 – pochatku 19 st. v opysovo-statystychnykh dzherelakh: zbirnyk dokumentiv [Evolution of population composition of Southern Ukraine in the last quarter of 18th cen. – beg. of 19th cen. in descriptive statistical sources: collection of documents] / Upor. P. Boiko, V. Brekhunencko, A. Zaiats, O. Amelina. Lviv: LNU imeni Ivana Franka; Zaporizhzhia: AA Tandem, 2023, 584 s.
7. Kameko, V., Binkevych, V. (2007). Horodok zaporozkykh kozakiv Novyi Kodak: kraieznavchi narisy pro pamiatky Nadporizhzhia [Zaporizhzhian Cossack’s town Novyi Kodak: local history essays about the sights of Nadporozhzhia]. Dnipropetrovsk: Porohy, 171 s.
8. Repan, O., Starostin, V., Kharlan, O. (2008). Palimpsest. Korinnia mista: poselennia XVII–XVIII stolit v istorii Dnipropetrovska [Palimpsest. Roots of the city: settlements XVII–XVIII cen. in the history of Dnipropetrovsk]. Kyiv: Ukr. propilei, 269 p.

9. Repan, O. (2009). *Irzha na lezi: livoberezhne kozatstvo i rosiisko-turetska viina 1735–1739 rokov* [Rust on the blade: the left-bank Cossacks and the Russian-Turkish war of 1735–1739]. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 195 s.
10. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 127, op. 1017, spr. 9, ark. 1–23 zv.
11. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 127, op. 1016, spr. 638, ark. 81–110 zv.
12. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv]. F. 990, op. 1, spr. 733–734, ark. 56–74 zv.
13. Chyruk, S. (2023). Demohrafichna sytuatsiia v Kamiansi Starozhytnii u XVIII st. [Demographic situation in Kamianka Starozhytnia in 18th cen.]. *Istoriia Dniprovskoho Nadporizhzhia: materialy dop. XIII Dnipropetr. oblas. istoryko-kraiezn. konf.*, m. Dnipro, 27–28 zhovt. 2023 r. Dnipro. S. 47–55. Retrieved from: [https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19 \(1\).pdf](https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/19%20(1).pdf) (Last accessed: 08.02.2024).

Стаття надійшла до редакції 08.05.2024
The article was received 08 May 2024